

University of Science and Quranic Knowledge
Shivan Faculty of Quranic Sciences

A Comparative Study of Sunni and Shia Perspectives on the Authority of Custom in Qur'anic Interpretation

Mohammad Reza Haghighat Semnani ¹

1. Assistant Professor, Department of Interpretation of the Quran and Hadith, Al-Mustafa Al-Alamiyah University, Qom, Iran. haghighatsemnani@gmail.com

Detailed Abstract

Research objective:

The present study aims to provide a comparative analysis of the views of Sunni and Shia Qur'anic scholars regarding the authority of custom ('urf) in the process of interpreting Qur'anic verses. Understanding and interpreting the Qur'an, as the foundational text of divine revelation, has always required the use of reliable sources and tools to correctly grasp God's intended meaning. Among these tools, 'urf—understood as the set of prevailing beliefs, behaviors, and practices of rational individuals in social and linguistic life—holds particular significance.

This study seeks to address the central question of whether the authority of 'urf in Qur'anic exegesis is limited solely to the level of "comprehending the concepts of the verses" (practical or conventional meaning), or whether it also plays a role in "identifying specific instances and the intended meanings" (serious or intended reference).

Methodology:

The research in this study adopts a comparative approach based on descriptive and critical analysis. To this end, the views and arguments of prominent Sunni and Shia Qur'anic scholars were carefully examined and compared. The primary sources of data include authoritative Qur'anic exegeses and works of notable scholars such as Allameh Tabataba'i and Ayatollah Ma'refat. After collection, these sources were critically analyzed to identify and clarify the precise points of convergence and divergence among the different approaches.

Findings:

The findings of this study indicate that at the basic level and in terms of conventional meaning, 'urf (custom) is recognized as a valid and widely accepted criterion in the views of scholars from both sects. This authority arises from the connection between the language of the Qur'an and the colloquial Arabic, as well as the ra-

Received: 7/9/2024 ; Received in revised from: 9/2/2025 ; Accepted: 12/3/2025 ; Published online: 23/7/2025

◆ How to cite: Haghighat Semnani, Mohammad Reza (1404SH): " A Comparative Study of Sunni and Shia Perspectives on the Authority of Custom in Qur'anic Interpretation" , *Journals Comparative Interpretation Studies*,10(19), P164-185, [10.22034/cs.q.2025.476819.1467](https://doi.org/10.22034/cs.q.2025.476819.1467)

tional modes of human speech. At this level, ‘urf plays a central role in understanding and explaining the apparent meanings and fundamental concepts of the text. Most exegetes hold that the conventional understanding of Qur’anic vocabulary forms the basis for the validity of interpretation and cannot be disregarded.

However, the first major divergence occurs at the level of intended meaning and the identification of specific instances of the verses. Some Shia exegetes and Qur’anic scholars, such as Allameh Tabataba’i, by emphasizing the distinction between “conventional meaning” (*marad-e estemali*) and “intended meaning” (*marad-e jeddi*), do not accept the role of ‘urf in identifying the specific referents of the verses. Others, such as Shahid Sadr, limit its applicability to cases where the concepts are perceptible, experiential, and tangible, such as social rulings and matters comprehensible to reason and custom.

This is because many Qur’anic truths—including unseen realities, divine attributes, the afterlife, and supra-sensory meanings—are beyond conventional understanding, and comprehending the specialized terminology of the Qur’an requires reflection on the entirety of its verses and relevant narrations.

In contrast, the views of Sunni exegetes are generally more comprehensive and inclusive, recognizing ‘urf (custom) as authoritative at both the levels of conceptual meaning and identification of specific instances. They only set aside the use of ‘urf when there is conclusive textual or rational evidence to the contrary.

This approach allows ‘urf to function as the primary criterion for understanding and interpreting Qur’anic verses to the greatest possible extent. The fundamental difference between the two sects does not lie in the validity of ‘urf itself, but rather in the scope and domain of its applicability at the level of intended meaning (*marad-e jeddi*).

One of the most important findings of the study is the classification of Qur’anic concepts into two main groups: “ontological–real” (*haqiqi–takwini*) and “conventional–legislative” (*‘itibari–tashri’i*). Ontological concepts include perceptible and tangible truths that can be comprehended by ‘urf, as well as supra-sensory knowledge such as divine attributes and the afterlife.

Conventional concepts pertain to legal or religious truths with specific Qur’anic terminology, as well as general conventional concepts without specialized terminology. The role of ‘urf is evaluated differently in the exegesis of these two categories, reflecting variations in how customary understanding can inform interpretation across different types of Qur’anic concepts.

Final conclusion:

The study emphasizes that rational custom (‘urf) can serve as a valid interpretive criterion in the exegesis of the Qur’an across three domains:

1. Fully and reliably understanding general concepts and the primary meaning of all verses (conventional meaning, *marad-e estemali*).

2. Clarifying the specific instances and intended meanings (marad-e jeddi) of verses that contain perceptible, experiential, and tangible concepts, such as social, ethical, and legal matters.

3. Interpreting verses that lack specialized or technical Qur'anic terminology and are comprehensible to the general public.

These three domains constitute the context in which 'urf can play an effective role in approximating divine understanding.

However, in cases where the verses refer to supra-sensory knowledge, specialized terminology, profound doctrinal truths, or unseen realities, exclusive reliance on 'urf is not justified. In such cases, it is necessary to employ rational reflection (both theoretical and practical), definitive sciences, authentic narrations, and other certain sources. Attention to this principle prevents the imposition of subjective interpretations and safeguards the exegesis from potential distortions.

Key words: Urf (Custom), Validity of Qur'anic Understanding Based on 'Urf, Qur'anic Concepts, Instances of Qur'anic Verses, Exegetical Approach Based on 'Urf, Qur'an Scholars of Both Schools (Fariqayn).

تحلیل تطبیقی دیدگاه قرآن پژوهان فریقین پیرامون اعتبار عرف در فرایند تفسیر آیات قرآن

محمد رضا حقیقت سمنانی ^{ID}

۱. استادیار گروه تفسیر مجتمع قرآن و حدیث جامعه المصطفی العالمیه قم. haghighatsemnani@gmail.com

چکیده

عرف به عنوان منبع یا ابزاری در فرایند تفسیر قرآن، به صورت کلی از دیدگاه فریقین دارای اعتبار است؛ اما محدوده و قلمرو اعتبار آن، مورد اختلاف نظر قرآن پژوهان است. تبیین جایگاه عرف و اعتبار آن در دو سطح «درک مفاهیم» و «مصادیق آیات» در فرایند تفسیر، هدف اصلی این پژوهش است. بدین منظور، نوشتار حاضر با روش تطبیقی و به شیوه تحلیلی-توصیفی، دیدگاه‌ها و ادله قرآن پژوهان فریقین را در اعتبارسنجی عرف در تفسیر مفاهیم و مصادیق آیات بررسی کرده و نشان می‌دهد اگرچه برخی عرف را در هر دو سطح معتبر می‌دانند اما اندیشمندانی مانند علامه طباطبایی با تمایز میان «مراد استعمالی» و «مراد جدی»، فهم عرفی را صرفاً در سطح مفاهیم (مراد استعمالی) پذیرفته و در سطح مصادیق (مراد جدی) با استناد به فراحسی بودن برخی حقایق قرآنی، آن را نفی می‌کنند. همچنین یافته‌های کلیدی حاکی از آن است که مفاهیم قرآنی در دو گروه اصلی «حقیقی-تکوینی» و «اعتباری-تشریحی» جای می‌گیرند. مفاهیم تکوینی به «محسوس و ملموس» (قابل درک برای عرف) و «فراحسی» (مانند صفات الهی و معاد) تقسیم می‌شوند. در مقابل، مفاهیم اعتباری قرآن شامل «حقائق شرعی» (دارای اصطلاحات خاص قرآنی) و «مفاهیم اعتباری عام» (بدون اصطلاح خاص) است. بر این اساس، نتایج تحقیق تأکید دارد که عرف عقلایی در سه حوزه زیر می‌تواند به عنوان قرینه‌ای معتبر در تفسیر عمل کند: ۱. در سطح مفاهیم کلیه آیات؛ ۲. در سطح مصادیق و مراد جدی آیاتی با مفاهیم محسوس و تجربه پذیر (مانند احکام اجتماعی)؛ ۳. در تفسیر آیات فاقد اصطلاح خاص قرآنی.

کلیدواژه‌ها: عرف، اعتبار فهم عرفی قرآن، مفاهیم آیات، مصادیق آیات، تفسیر عرفی قرآن.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۶/۷ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۲ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۵/۱

استناد به این مقاله: حقیقت سمنانی، محمد رضا (۱۴۰۴): «تحلیل تطبیقی دیدگاه قرآن پژوهان فریقین پیرامون اعتبار عرف در فرایند تفسیر آیات قرآن»، *دوفصلنامه علمی مطالعات تفسیری تطبیقی*، ۱۰ (۱۹۱)، ۱۶۴-۱۸۵. [10.22034/csq.2025.476819.1467](https://doi.org/10.22034/csq.2025.476819.1467)

۱. مقدمه

فهم و تفسیر قرآن کریم به عنوان متن بنیادین الهی همواره نیازمند بهره‌گیری از منابع و ابزارهای معتبری است که هر یک در جایگاه خود، نقش کانونی در کشف مراد الهی ایفا می‌کنند. تفسیر قرآن که بیان مفاد استعمالی آیات قرآن و آشکار نمودن مراد خدای متعال از آن برمبنای ادبیات عرب و اصول عقلایی محاوره (بابایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۲) است، نیازمند منابع و ابزارهایی برای تفسیر صحیح است که خروجی آن تفسیر را بتوان به خداوند نسبت داد.

در میان منابع و ابزارهای مطرح برای تفسیر قرآن، «عرف» به مثابه مجموعه باورها، رفتارها و ارتکازات پذیرفته شده در میان عقلا که بر اثر شیوع و تکرار به مرور مورد قبول آنان واقع شده و جریان مستمر سلوک همگانی را در گفتار و رفتار و ارتکازات عقلا، شکل داده است و می‌تواند دارای منشأهای عقلی، فطری، علمی و شرعی یا منشأهای وهمی، خیالی، خرافات و نفسانیات باشد (صدر، ۱۴۳۴ ق: ۳/ ۴۵۴؛ نائینی، ۱۳۷۶: ۳/ ۱۹۲؛ ابن عابدین، ۱۴۰۲ ق: ۲/ ۱۱۴؛ زرقاء، ۱۹۶۱ م: ۵۵۷؛ سبحانی، ۱۴۱۹ ق: ۱/ ۱۸۳) از دیرباز به عنوان یکی از قرائن تفسیری مورد توجه مفسران بوده است.

باین حال، پرسش اصلی این است که قلمرو اعتبار عرف در فرآیند تفسیر قرآن تا چه حد است؟ آیا عرف تنها در فهم مفاهیم و مراد استعمالی آیات کاربرد دارد، یا در تشخیص مصادیق و مراد جدی نیز معتبر است؟ این پرسش، به ویژه با توجه به تقسیم گزاره‌های قرآنی به «معارف حقیقی-تکوینی» (مانند مفاهیم هستی‌شناختی) و «معارف اعتباری-تشریحی» (مانند احکام فقهی)، از اهمیتی دوچندان برخوردار است؛ چراکه تعیین جایگاه عرف در تفسیر، مستقیماً بر روش‌شناسی تفسیری و نتایج فهم قرآن تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین بررسی جایگاه عرف در تفسیر قرآن از دو جنبه نظری و عملی حائز اهمیت است:

از جنبه نظری، این پژوهش به روشن‌سازی مبانی هرمنوتیکی فهم قرآن کمک می‌کند و مرزهای تعامل میان کلام خداوند و زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی را مشخص می‌سازد.

از جنبه عملی، تعیین ضوابط به‌کارگیری عرف، مانع از تفسیرهای سلیقه‌ای یا تحمیل پیش‌فرض‌های نادرست بر قرآن می‌شود. با وجود این، علیرغم اشارات پراکنده مفسران فریقین (شیعه و اهل سنت) به نقش عرف، نظام‌مندسازی قلمرو اعتبار آن در سطوح مختلف تفسیر تاکنون مغفول مانده است.

بنابراین، این پژوهش با روش تطبیقی تحلیلی در پی پاسخ به این پرسش است: قلمرو اعتبار عرف در تفسیر مفاهیم و مصادیق آیات قرآن از منظر قرآن‌پژوهان

فریقین چگونه تبیین می‌شود؟ تا از این رهگذر به الگویی نظام مند برای تعیین حدود اعتبار عرف دست یابد که هم در تفسیر مفاهیم محسوس (مانند احکام اجتماعی) و هم در مواجهه با مفاهیم فراحسی (مانند معاد) کارآمد باشد. بدین ترتیب، ابهامات موجود در میزان نقش عرف در فرایند تفسیر قرآن کاهش یافته و معیاری عقلانی برای بهره‌گیری از این قرینه مهم تفسیری ارائه می‌شود. بدین منظور در مرحله اول اعتبار عرف در قلمرو تبیین مفاهیم و سپس اعتبار آن در قلمرو تعیین مصادیق با بهره‌گیری از دیدگاه قرآن پژوهان شیعه و سنی مورد بررسی تطبیقی قرار می‌گیرد.

۲. پیشینه تحقیق

مقاله «گونه شناسی مفاهیم قرآنی و قلمرو فهم عرفی» قائمی‌نیا و رفیعی (۱۳۹۲) به تحلیل، بررسی و تعریف «عرف» پرداخته سپس گونه‌های متعدد مفاهیم و واژگان قرآنی را شناسایی و میزان اعتبار فهم عرف در هر یک از گونه‌ها را تعیین نموده. این پژوهش با رویکرد فلسفه تحلیلی زبان به تحلیل اقسام مفاهیم قرآنی و نسبت آن با فهم عرفی پرداخته که پژوهش ارزشمندی است اما مبتنی بر تحلیل دیدگاه‌های مفسران فریقین در این زمینه نیست. مقاله «تحلیل کاربردهای عرف در تفسیر قرآن از منظر قرآن پژوهان فریقین» اثر حقیقت سمنانی (۱۴۰۱) که منبع بودن عرف به صورت کلی و کاربردهای آن در تفسیر قرآن مورد بررسی قرار گرفته؛ اما در این پژوهش قلمرو اعتبار آن در دو سطح مراد استعمالی و جدی مورد بررسی قرار گرفته.

۳. تحلیل اعتبار عرف در قلمرو تبیین مفاهیم آیات

عرف به عنوان ابزار تفسیر در دو سطح بررسی می‌شود: سطح مفاهیم و دلالت استعمالی که مرتبط با معنای واژگان و ساختار جمله (دلالت تصویری) که فارغ از قصد متکلم، صرفاً با وجود لفظ محقق می‌شود. سطح مصداق و مراد جدی مربوط به قصد الهی از آیات (دلالت تصدیقی) که نیازمند التفات و جدیت متکلم است. انواع دلالت در کلام جدی: دلالت تصویری: بیان معنای لغوی و ساختاری. دلالت تصدیقی اول: قصد انتقال معنا توسط متکلم. دلالت تصدیقی دوم: قصد خبر دادن از مراد حقیقی. (اسلامی، ۱۳۸۷: ۱۴۰ / ۲). این تقسیم‌بندی مبنای بررسی قلمرو اعتبار عرف در تفسیر مفاهیم و ادله آن است.

الف) بررسی دیدگاه‌ها در اعتبار عرف در قلمرو تبیین مفاهیم آیات

در این قسمت مهم‌ترین دیدگاه‌های قرآن پژوهان شیعه و اهل سنت بررسی می‌شود:

دیدگاه قرآن پژوهان شیعه: در میان قرآن پژوهان شیعه دو دیدگاه برجستگی بیشتری دارد:

۱. اعتبار عرف در فهم همه‌ی مفاهیم آیات

بر اساس یک دیدگاه، قلمرو اعتبار عرف در فهم مفاهیم آیات شامل همه مفاهیم آیات است این دیدگاه مبتنی بر این است که عرف، در فهم همه مفاهیم آیات معیار باشد، علامه طباطبایی از جمله قرآن پژوهانی است که این نظریه را مطرح نموده است، وی در اثبات این مسئله می نویسد: «قرآن، کلام عربی مبین و در فهمش نه شخص عرب و نه غیرعربی که عارف به لغت و اسالیب کلام عربی باشد متوقف نمی شود و در میان آیات قرآن حتی یک آیه نیز دارای اغلاق و تعقیدی در مفهومش به گونه‌ای که ذهن در فهم معنایش متحیر شود نیست» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹/۱).

اعتبار عرف در تنها در صورت شک در چیستی معنا: آیت‌الله خوبی رجوع به عرف برای تعیین مفهوم لفظ را درجایی مطرح نموده که در فهم معنا یا سعه و ضیق آن دچار شک باشیم که در چنین صورتی تنها مرجع برای مشخص کردن ظهور کلام عرف است. «رجوع به عرف، فقط برای تعیین مفهوم لفظ هنگام شک در آن یا در سعه و ضیق آن است، در این هنگام تنها مرجع، عرف برای تعیین ظاهر، عرف است» (خوبی، ۱۴۲۲ ق: ۱۹۰/۲).

دیدگاه علامه طباطبایی مبتنی بر این فرض است که قرآن با مخاطبان عرفی سخن می گوید و شارع از روش‌های متعارف عقلا تبعیت کرده است؛ بنابراین عرف به عنوان بستر شکل‌گیری زبان و معانی، نقشی محوری در تشخیص معنای الفاظ قرآن دارد، آیت‌الله خوبی با پذیرش نقش عرف در تفسیر، دامنه آن را به مواردی محدود می‌کند که در معنا یا گستره مفهومی لفظ شک وجود دارد؛ به عبارت دیگر، عرف تنها زمانی معیار است که معنای ظاهری لفظ مبهم باشد یا نیاز به تعیین سعه و ضیق آن احساس شود. این رویکرد، عرف را به عنوان ابزاری تکمیلی در کنار منابع دیگر (مانند روایات و اجماع) می‌داند، بر اساس آنچه بیان شد می‌توان گفت از آنجاکه شکل‌گیری واژگان و معنای آنان و فهم سخن و واژگان از اموری است که در بستر عرف و اجتماع شکل می‌گیرد و شارع مقدس نیز در سخن گفتن به طریق متعارف عقلا سخن گفته است در نتیجه می‌توان از عرف، برای تنقیح و روشن ساختن ظهور همه الفاظ جهت کشف مراد الهی استفاده کرد و قلمرو اعتبار عرف شامل همه‌ی آیات است.

دیدگاه قرآن پژوهان اهل سنت: علمای اهل سنت، عرف را منبعی معتبر در

تفسیر قرآن می‌دانند. از نظر آنان، عرف می‌تواند در فرایند فهم نصوص، مفهوم عام را تقیید و مفهوم مطلق را تخصیص دهد. به گفته میاره، «عرف دلیل شرعی است که توان تخصیص دادن عام‌ها و تقیید مطلق‌ها را دارد» (میاره، بی‌تا: ۸/ ۱۹۱). مالکی: عموم آیات قرآن را با عرف تخصیص می‌دهد. برای مثال، آیه ۲۳۲ سوره بقره را مختص زنان می‌داند و معتقد است که ارضاع ولد بر زنان شریفه واجب نیست، زیرا عرف جاری در آن زمان نافی رضاع است (ابن عاشور، ۱۹۸۵ م: ۱۰۰). ابن عربی: یکی از علل تخصیص دلیل عام را عرف می‌داند (جعیط، بی‌تا: ۲۴۱۴). ابن قیم: به طور خاص تأکید دارد که فتوا دادن بدون شناخت عرف از الفاظ، گمراهی به دنبال دارد و باید بر اساس فهم عرفی از واژه‌ها اقدام کرد (ابن قیم، ۱۹۵۵ م: ۴/ ۲۸۹). شنقیطی نیز سه مذهب را در میان اهل سنت بر اساس تفاوت دیدگاه‌ها درباره حقیقت لغوی و عرفی ذکر می‌کند: شافعی و احمد: مقدم دانستن حقیقت عرفی و تخصیص عموم به آن. ابوحنیفه: مقدم داشتن حقیقت لغوی بر عرفی. مذهب سوم: عدم ترجیح یکی بر دیگری و در این حالت، لفظ مجمل دانسته می‌شود (شنقیطی، ۱۴۲۷ ق: ۷/ ۱۷۵-۱۷۶). در نگاه اهل سنت، کثرت استعمال یک واژه در معنای خاص عرفی باعث می‌شود که کلام متکلم بر همان معنای عرفی حمل شود. این دیدگاه مبتنی بر پذیرش عرف به عنوان «سیره عقلا» است که در منابع اصولی اهل سنت، مانند اجماع و قیاس، جایگاه ویژه‌ای دارد. در مذهب حنفی، عرف به عنوان منبعی مستقل در کنار قرآن و سنت شناخته می‌شود و در مسائل فقهی کاربرد فراوانی دارد. در مجموع، اهل سنت عرف را منبعی معتبر در تفسیر قرآن می‌دانند و در تبیین مفاهیم آیات نیز به آن استناد می‌کنند، هرچند که اختلافاتی در اولویت دادن به عرف در موارد تعارض با نصوص دارند.

ب) بررسی ادله

سیره عقلا در حجیت ظهورات عرفی کلام: سیره عقلا در حجیت ظهورات عرفی کلام، مبتنی بر رجوع به عرف عام به عنوان مرجع تعیین مدلول لفظ است (صدر، ۱۴۳۴ ق: ۶/ ۴۸). شهید صدر و امام خمینی (ره) (فیض نسب، ۱۴۲۶ ق: ۳۴) عرف را معیار فهم نصوص دینی می‌دانند. این رویکرد ریشه در «اصالت ظهور» در علم اصول دارد که بر ترجیح معنای راجح (ظاهر عرفی) بر معنای مرجوح تأکید می‌کند (سبحانی تبریزی، ۱۳۸۷: ۲۸۱).

شهید صدر با تفکیک «ظهور شخصی» (متأثر از ذهنیات فردی) و «ظهور نوعی» (مشترک میان عرف و اهل لغت بر اساس قوانین ثابت محاوره)، دومی را حجت

می‌داند. (صدر، ۱۴۱۷ ق: ۲۹۲/۴) همچنین با توجه به تأثیرپذیری لغت از تغییرات اجتماعی، عرف زمان صدور را معتبر می‌داند، زیرا مراد متکلم مبتنی بر عرف معاصر اوست. در پاسخ به اشکال «چگونگی احراز عرف گذشته»، وی با استناد به ثبات نسبی لغات و تأیید ائمه از سیره عقلا، حجیت عرف هر زمان را در فهم نصوص اثبات می‌کند. (همان: ۲۹۴) راهکار احراز عرف زمان صدور: مراجعه به شأن نزول، روایات تفسیری، فضای نزول آیات، لغات قدیمی و قرائن مرتبط برای دستیابی به ظن معتبر. **بنای شارع بر تکلم بر اساس محاوره عقلا:** امام خمینی با استناد به بنای شارع بر محاوره عقلا، عرف دقیق (غیرمسامح) را معیار تشخیص مفاهیم و مصادیق نصوص می‌داند: عرف دقیق: تنها عرفی که در تشخیص مفاهیم و مصادیق معتبر است، نه عرف مسامحی (امام خمینی، ۱۴۱۰ ق: ۲۲۷/۱-۲۲۹).

تفکیک عرف دقیق و مسامحی: عرف دقیق به معنای ارتکازات عرف عام بدون خلط مرزهاست، نه لزوماً منطبق بر عرف خاص (همان).

دیدگاه علامه طباطبایی: عرف عام تنها در تشخیص مفاهیم (نه مصادیق) نقش دارد. (طباطبایی، بی تا: ۲۸۲/۲) اگرچه بنای شارع بر محاوره عقلاست، در مفاهیم فراحسی (مانند معارف بلند قرآنی)، مراجعه به روش ویژه‌گوینده (نه فهم عرفی محض) ضروری است؛ بنابراین در سطح مراد استعمالی (مفاهیم): پذیرش عرف به عنوان ابزار فهم ضروری است.

عربی مبین و بلسان قوم بودن قرآن: قرآن به «لسان عربی مبین» نازل شده و الفاظ آن منطبق بر عرف زبانی عصر نزول است؛ از این رو، فهم مفاهیم آن مبتنی بر عرف زبانی عرب است. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹/۱) علامه طباطبایی با تأکید بر فقدان اغلاق در مفاهیم قرآن، آن را فصیح‌ترین کلام می‌داند که فهمش برای عرب‌زبانان و غیرعرب آشنا با زبان عربی ممکن است. (همان) علامه بلاغی نیز با اشاره به مخاطب بودن عرب‌های عصر نزول، جستجوی معنای واژگان در عرف زبانی آن دوران را راهکار اصلی تفسیر می‌داند (بلاغی، بیتا: ۳۲/۱). بر همین اساس، مفسران (مانند طبرسی در مجمع‌البیان) با مراجعه به اشعار و نثر عربی، معانی لغوی آیات را استخراج می‌کنند؛ بنابراین قرآن با عرف زبانی عرب عصر نزول هماهنگ است. عدم تعقید در مفاهیم قرآن به دلیل فصاحت بی نظیر آن و مراجعه به منابع لغوی عربی (مانند مجمع‌البیان) برای فهم دقیق واژگان از نکات کلیدی است که از مطالب فوق قابل دستیابی است.

ج) نمونه‌ها در تفاسیر فریقین

مفسران شیعه و سنی در تفسیر قرآن از عرف به عنوان ابزاری برای شناخت

معنای الفاظ بهره برده‌اند. امام خمینی در آیه ۶ نساء «وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ»، «حتی» را بر اساس عرف، غایت ابتلاء معنا کرده است (فیض نسب، ۱۳۸۴: ۱۵۰). در تفسیر «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»، علامه طباطبایی بر اساس عرف، اسم را لفظی دال بر مسمی دانسته و نتیجه گرفته است که اسم غیر از مسمی است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۷/۱). وی برای «عصیان» دو معنا ذکر می‌کند: در عرف عام، عدم انفعال یا سخت منفعل شدن و در عرف متشرعه، مخالفت با اوامر الهی (همان: ۱۳۷/۱). در تفاوت فقیر و مسکین، بیان می‌کند که هر مسکین، فقیر است اما هر فقیری مسکین نیست، گرچه عرف آن‌ها را مقابل هم می‌داند. (همان: ۳۱۱/۹) در مورد «وجه»، آن را در عرف ناحیه‌ای از هر چیز می‌داند که با غیر روبه‌رو می‌شود و در مورد خدا، صفات کریمه و آیات الهی را «وجه الله» معرفی می‌کند (همان: ۹۰/۱۶).

فخر رازی، «خلود» را به معنای ماندن طولانی، چه دائمی و چه موقت، دانسته و عرف را مبنای آن قرار داده است (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ۳۶۰/۹). وی در تفسیر «وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ نَاصِبًا» اشاره می‌کند که در لغت، «جن» به فرشته و جن اطلاق می‌شود؛ اما در عرف، بین آن‌ها تفاوت است (همان: ۴۲۹/۲). جصاص، در تفسیر «وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ»، بآء را بر اساس معنای عرفی و معقول به تبعیض تفسیر کرده است (جصاص، ۱۴۰۵: ۳۴۵/۴)؛ در نتیجه مفسران شیعه و سنی متفق‌اند که عرف، ابزاری مهم در تشخیص معنای الفاظ قرآنی است، اما در مواردی همچون تعیین مصادیق، اختلاف نظر وجود دارد.

د) شباهت‌ها و تفاوت‌ها

شباهت‌ها؛ مرجعیت عرف در رفع ابهام: هر دو مذهب عرف را در موارد شک در معنا یا تعیین سعه و ضیق الفاظ معتبر می‌دانند و به سیره عقلا در محاورات تأکید دارند.

تکیه بر عرف زمان نزول: قرآن پژوهان هر دو گروه عرف عصر نزول را معیار اصلی تفسیر می‌دانند.

کاربرد عرف در تخصیص و تقیید مفاهیم: هر دو از عرف برای تخصیص عموم یا تقیید مطلق آیات استفاده می‌کنند.

تفاوت‌ها؛ قلمرو اعتبار عرف

شیعه: علامه طباطبایی عرف را در تبیین همه مفاهیم قرآن معتبر می‌داند، اما آیت‌الله خویی فقط در موارد شک معتبر می‌شمارد.

اهل سنت: عرف را منبعی مستقل در تفسیر می‌دانند، با اختلاف بین مکتب‌ها (شافعیان و حنبلیان عرف را بر لغت ترجیح می‌دهند، حنفیان لغت را مقدم می‌شمارند).

اختلافات مبنایی

شیعه: عرف نشانگر اراده استعمالی خداوند است و تأکید بر ظهور نوعی (ثابت و مشترک میان عرف‌ها) دارد.

اهل سنت: گاهی عرف به عنوان منبع مستقل در چارچوب «سد ذرایع» و «مصالح مرسله» استفاده می‌شود. در حنفیان، عرف در تعارض با عموم آیات می‌تواند قرینه تخصیص باشد، اما در شیعه عرف در طول نص و به عنوان ابزار کشف مراد الهی است و جایگزین نص نمی‌شود.

۴. تحلیل اعتبار عرف در قلمرو تفسیر مصادیق آیات

اعتبار و حجیت عرف در تشخیص مراد جدی و مصادیق حقیقی معنا و مفهوم الفاظ قرآنی مورد اختلاف قرآن‌پژوهان است، از آنجاکه تعیین مصداق آیه فراتر از اراده استعمالی و در حیطه اراده جدی متکلم است این بحث نقش بسیار مهم و چالشی در تبیین جایگاه عرف در تفسیر قرآن دارد و در واقع می‌توان گفت محل اصلی تضارب آراء در نقش داشتن یا نداشتن عرف در تفسیر قرآن به این مسئله وابسته است.

الف) بررسی دیدگاه‌ها در اعتبار عرف در قلمرو تفسیر مصادیق آیات

دیدگاه قرآن‌پژوهان شیعه: از منظر علامه طباطبایی عرف در فهم مصادیق و مراد جدی هیچ‌یک از آیات نقشی ندارد اما ظاهر کلام امام خمینی و شهید صدر عدم دخالت عرف در آیات فوق حسی و فراعرفی قرآن و طبق دیدگاه آیت‌الله معرفت عدم دخالت در آیات دارای اصطلاح خاص قرآن است، اما آیاتی که ناظر به مسائل محسوس و عرفی باشد، آیا عرف در فهم مراد جدی از آن آیات نیز نقشی ندارد؟ می‌توان در تقسیم‌بندی کلی مفاهیم مطرح در قرآن کریم را به دو بخش تقسیم نمود،

حیطه گزاره‌های حقیقی: گزاره‌های حقیقی یا گزاره‌های اخباری امور تکوینی حاکی از حقایق خارجی و واقعیت‌ها هستند، گزاره‌های اخباری، گزاره‌هایی هستند که مستقل از اراده صاحب سخن، صدق و کذبشان به لحاظ واقع و عالم خارج است به عبارتی گزاره‌هایی هستند که سخن از بود و نبود دارند.

مفاهیم تکوینی قرآنی که ناظر به حقائق خارج از ذهن انسان هستند، خود دارای

اقسامی است که نقش عرف در هرکدام متفاوت است مثلاً آیات اعتقادی، آیات اعجاز علمی، آیات اجتماعی و فرهنگی، آیات اخلاقی، آیات مرتبط با جهان طبیعت و انسان و...
به طور کلی می‌توان مفاهیم تکوینی یا هستی‌شناسانه قرآن را به دو بخش تقسیم کرد:

مفاهیم محسوس و ملموس برای عرف: برخی مفاهیم و واژگان مطرح در قرآن مرتبط با اعلام یا اسامی مکان‌های معروف یا اشیاء محسوس هستند که واژگانی متعارف و پرکاربرد نزد مردم عصر نزول است، مانند اسامی برخی اماکن اطراف مکه و مدینه، مثل، «یثرب»، «مدینه»، «مشعرالحرام»، «بدر»، «حنین» «جمل»، اسامی حیوانات پرندگان و حشرات مانند شتر گاو گوسفند، مار، زنبور عسل، مورچه، اسب، حمار، شیر، ماهی، یا اسامی پیامبران الهی و اقوام گذشته مانند «ابراهیم»، «اسماعیل»، «نوح»، «آدم»، «موسی» و «عیسی» و... یا انواع گیاهان، حبوبات میوه‌جات و درختان مانند، انگور، انجیر، انار، بوته‌ها، درختان سرسبز، باغ و... یا اعضا و جوارح انسان مانند دست پا، سر، بینی، چشم گوش، انگشت، خطوط سرانگشتان، مو، پوست استخوان گوشت و... یا مفاهیم احساسی و حکایت‌گرا اراکات وجدانی انسان، مانند محبت، عداوت، کراهت، احسان، شهوت، غضب و... که عرب زمان نزول، هم معانی آن را می‌داند و هم مصادیق بیرونی آن را می‌شناسد زیرا با حوزه زندگی مردم مکه و مدینه مرتبط بوده برای مردم عصر نزول قابل شناخت است.

آیا چون این‌گونه است، در فهم مصادیق و مراد جدی این آیات می‌توان از عرف بهره برد؟ در پاسخ می‌توان گفت، اولاً گرچه عرف در تبیین مفهوم و مصداق این‌گونه مفاهیم و واژگان معتبر است اما این واژه وقتی در سیاق آیه قرار می‌گیرد، اینکه مجموع آیه را عرف به تنهایی و مستقلاً بتواند بفهمد قابل دیدگاه قبول نیست. مگر اینکه کل آیه ناظر به معنایی محسوس و ملموس برای عرف باشد که با استقراء ناقص این پژوهش یافت نشد گرچه وجودش ممکن است. ثانیاً عرف اصل واژه را درک می‌کند اما فهم عرف از جزئیات و ماهیت این واژگان با فهم خداوند از حقیقت و ماهیت و جزئیات آن‌شی متفاوت است.

مفاهیم فراحسی دور از دسترس عرف: شکی نیست که بسیاری از مفاهیم مبین مبدأ و معاد و حقایق غیبی در قرآن، مانند خداوند و اسماء و صفات او، ملائکه، قیامت، بهشت و جهنم، معارفی فوق حسی است که عرف سطحی با فهم حسی و ساده خود توان تحلیل و فهم آن را ندارد زیرا از دسترس فهم عرفی

دور است لذا همان‌طور که بزرگانی چون علامه طباطبایی، امام خمینی و شهید صدر فرمودند در فهم و تفسیر مراد جدی الهی و حقیقت و مصداق این آیات نمی‌توان از عرف بهره برد و می‌بایست از روش تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر عقلی و روایی در فهم و تفسیر آن استفاده کرد.

حیطه گزاره‌های اعتباری: گزاره‌های اعتباری، مفاهیمی هستند که مابازاء حقیقی خارجی ندارند و ذهن مستقیماً از موجودات خارجی اخذ نمی‌کند بلکه عقل عملی بر اساس اهداف و آثارش، آن مفهوم را ایجاد و اعتبار می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۱۴۷/۲). و گزاره‌های انشائی، گزاره‌هایی هستند ناشی از اراده، فرض و قرار داد و اعتبار و سخن از بایدها و نبایدها دارند، در نتیجه قابل صدق و کذب نیستند. گزاره‌های اعتباری دارای اصطلاح خاص قرآنی (حقائق شرعیه): چنانچه بیان شد بزرگانی مثل آیت‌الله معرفت معتقد هستند بسیاری از آیات قرآن دارای اصطلاح خاص شرعی هستند که باید با مراجعه به سایر آیات و روایات معصومین آنان را فهمید، گرچه این مفاهیم نیز در عرف محاوره عرب متداول بوده؛ اما با ورود به متن قرآن، یا معنای جدیدی از آن ارائه شده است یا در خصوصیات آن دگرگونی‌هایی ایجاد شده است یا در مصادیق آن توسعه یا تضییقی اتفاق افتاده است، لذا فهم عرفی در آن‌ها معتبر نیست.

مفاهیم اعتباری خود دارای اقسامی است برخی از آن‌ها اعتقادی، برخی اخلاقی و برخی احکام است مفاهیمی اعتقادی مانند نبی، رسول، امام، امت، ولی، ایمان، اسلام، کفر، شرک، نفاق، جاهلیت، مفاهیم اخلاقی مانند تقوا، فوز، شقاوت، ظلم، عدل، فسق، فجور، تعدی، طغیان، ذنب، اخلاص، یقین، زهد، مفاهیم فقهی مثل صلات، زکات، حج و مانند آن‌که به حقایق شرعیه شهرت دارند یعنی الفاظی که در لسان شارع اراده خاصی از آنان شده است.

گزاره‌های اعتباری بدون اصطلاح خاص: چنانچه اصطلاحی خاص از جانب خداوند احراز نشود از منظر محقق اردبیلی اگر یقین به عدم استقرار حقیقت شرعی حاصل، شود تقدم با معنای عرفی است. اگر در استقرار حقیقت شرعی در زمان نزول، تردید ایجاد گردد، در این صورت نیز به مقتضای اصل نزول قرآن به زبان قوم و مخاطبان، لفظ حمل بر معنای عرفی می‌شود. در صورت تردید در اینکه یک لفظ در کنار معنای عرفی و لغوی معنای شرعی نیز دارد یا نه در این صورت نیز حسب مقتضای اصل مذکور، معنای عرفی مقدم است؛ چون مردم طبق عادت خود کلمات را معنا می‌کنند (اردبیلی، ۱۴۰۳: ق: ۴۰۳/۸).

البته برای اخذ معنای عرفی در صورت شک می‌توان به قاعده تطابق میان اراده

جدی با استعمالی نیز تمسک کرد، زیرا مرجع این امر که به هنگام شک در مراد جدی متکلم گوییم مراد جدی او همان معنائی است که خطور داده شده است در حقیقت به ظهور حال متکلم در تطابق میان دلالت تصدیقی اول و دلالت تصدیقی دوم است... پس تا زمانی که ظاهر از دلالت اولی یعنی دلالت تصدیقی اول خطور دادن صورت عموم است ظاهر از دلالت دومی یعنی دلالت تصدیقی دوم اراده جدی عموم است و این ظهور، حجت است و به حجیت آن در این مثال اصالة العموم گفته می‌شود (اسلامی، ۱۳۸۷: ۲/۳۰۵-۳۰۷)

دیدگاه قرآن پژوهان اهل سنت: از منظر عالمان اهل سنت نیز عرف هم فهم مصادیق مرجع است؛ «العرف الصحيح لاخلاف فی اعتباره والاعتداد به فالفهاء من مختلف المذاهب یعتدون به ویلاحظونه فی الاستنباط و عند تطبیق الاحکام» (سرخسی، ۱۴۱۴ ق: ۵/۱۳) البته وی قید عرف صحیح را آورده و با این قید عرف‌های خطا و فاسد را خارج نموده است. المیس نیز می‌نویسد: العرف معیاراً یرجع الیه المفتی والقاضی فی تطبیق الأحکام المطلقة (المیس، مقاله العرف: ۲۳۷۴). از منظر اهل سنت عرف معیاری است که مفتی و قاضی در تطبیق همه احکام به آن مراجعه می‌کند، زیرا در شریعت احکامی کلی وجود دارد که تطبیق آن بر مصداقش کار مفتی است مانند تعزیرات (العلوانی ۲۰۱۶ م: ۹۸). همچنین برخی مفاهیم هستند که حقیقت شرعیه نیستند اما موضوع احکام شرعی قرار گرفته‌اند؛ مانند واژه «صعید»، «فقیر»، «مسکین»، «ید»، «بنان»، «سن»، «دم»، «الحم»، «ضرر» و... این مفاهیم نیز چنانچه در قرآن و روایات تبیین شده باشند همان ملاک است و اگر تبیین نشده باشد چون شک داریم بر اساس تطابق دلالات بر معنای عرفی حمل می‌شود.

ب) بررسی ادله

غیر محسوس بودن و فراتر از دسترس فهم عرفی بودن بسیاری از معارف قرآن: بسیاری از مفاهیم قرآن کریم مربوط به حقایق تکوینی و علمی‌اند که فراتر از فهم عرفی ساده است. تفسیر عرفی این آیات می‌تواند موجب تشویش معنا شود. علامه طباطبایی میان مفهوم و مصداق تفاوت قائل است. وی معتقد است که مفاهیم لغات قرآنی با عرف عام قابل درک‌اند، اما عرف در تعیین مصادیق نقش ندارد و تنها راه فهم آن، تدبیر در کل آیات است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۸۲/۲۰۷). ایشان تصریح می‌کند که فهم عرفی فقط در مفاهیم کلی معتبر است؛ اما در مصادیق و مقاصد آیات اعتبار ندارد و تأکید می‌کند که تشخیص آن تنها با تدبیر در قرآن ممکن است (همان: ۱۱/۲۵). وی رجوع به عرف در فهم مصادیق را

موجب تشویش معنا و اختلال در فهم آیات می‌داند (همان: ۱۱/۸).
از منظر علامه، قرآن را نباید مانند سخنان عادی انسان‌ها تفسیر کرد. آیه ۸۲
نساء نیز بر تفاوت کلام الهی و بشری تأکید دارد. وی معتقد است که مشکل در
فهم قرآن به تفاوت در مصداق است، نه در نحوه بیان الفاظ (همان: ۳/۷۸-۸۰).
علامه اختلافات تفسیری را ناشی از انس ذهن انسان با امور مادی می‌داند و این
را دلیل خطای در تعیین مصداق می‌شمارد. وی راه حل را تفسیر قرآن به قرآن
معرفی می‌کند (همان: ۱۴/۸ و ۳۱۵/۲).

امام خمینی نیز فهم عرفی را در آیات توحیدی و اخلاقی نامعتبر دانسته و آن را
موجب انحراف فکری می‌داند. (تقوی اشتهاردی، ۱۴۱۸ ق: ۱/۲۰۵) شهید صدر
نیز بین تفسیر لفظی و تفسیر معنا تفکیک قائل شده و فهم عمومی را در سطح
الفاظ ممکن اما در سطح مصداق دشوار می‌داند. وی این مسئله را راهی برای
ارتباط بشریت با عالم غیب معرفی می‌کند (صدر، ۱۴۳۴ ق: ۱۹/۲۹۶-۲۹۸).

در نتیجه مفهوم الفاظ قرآنی را می‌توان با عرف عام فهمید، اما در تشخیص
مصداق باید دقت کرد. در معارف هستی‌شناختی و الهیاتی قرآن، ذهن بشر به
دلیل عادت به امور مادی دچار خطا می‌شود. روش تفسیر قرآن به قرآن، راه حل
اصلی در فهم صحیح مصداق است.

اصطلاحات ویژه داشتن قرآن: قرآن کریم گرچه در حیطه مراد استعمالی دارای
زبان عرف عام است اما در حیطه مصداق و مراد جدی، دارای اصطلاحات ویژه و
حقائق شرعیه و عرف خاص خود است لذا مراد جدی و مصداق بسیاری از آیات
که این ویژگی را دارند با فهم عرف عام ممکن نخواهد بود.

آیت‌الله معرفت معتقد است در حیطه تفسیر نیاز به شناخت اصطلاح‌های قرآنی
از خود قرآن است و به کار بردن قواعد رایج در کلام کفایت نمی‌کند؛ اما در حیطه
ترجمه الفاظ و کلمات مفاهیمی که مطابق عرف عام است بحث به حجیت
ظواهر قرآن برمی‌گردد و ظواهر قرآن حجت است. ظاهر قرآن برای عموم مردم بر
اساس تفهیم و تفهم عرفی‌شان حجت است و مستند تکالیفشان است اما بطن
قرآن که مرادهای پنهان است برای خواص از کسانی است که در اسرار پنهان
قرآن تعمق می‌کنند. (معرفت، ۱۴۱۸ ق: ۱/۷۵-۷۶)

ج) نمونه‌ها در تفسیر فریقین

اعتبار عرف در تفسیر مصداق آیات تکوینی: در مواردی که فراتر از فهم عرف
است، مانند روح در قرآن، علامه طباطبایی تصریح دارد که تشخیص مصداق
الفاظ قرآنی با رجوع به سایر آیات ممکن است، نه عرف عام (طباطبایی، ۱۳۹۰:

۲۰۷/۱۲). آمدن پروردگار در قیامت (آیه ۲۲ فجر): طبرسی «جاء رَبُّكَ» را به معنای «آمدن امر و قضا و حساب الهی» تفسیر کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۴۱/۱۰). طبری روایاتی نقل می‌کند که ظاهر آن‌ها به آمدن خداوند در میان مردم دلالت دارد (طبری، ۱۴۱۲: ۱۱۸/۹-۱۱۹). ابن کثیر آن را «آمدن برای فصل قضاوت بین مردم» دانسته است (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق: ۳۸۹/۸). برخی مفسران اهل سنت میان توقف در ظاهر آیه و تأویل عقلی آن اختلاف دارند (خازن، ۱۴۱۵ ق: ۴۲۷/۴؛ طنطاوی، ۱۹۹۷ م: ۳۹۳/۱۵).

در مواردی که برای عرف قابل فهم است، مانند مصداق «آنچه در نفس مستقر است» در آیه ۲۸۴ بقره: علامه طباطبایی آن را بر اساس عرف، ملکات و صفات پایدار مانند ایمان، کفر، حب و بغض معنا کرده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴۳۶/۲). حرکت خورشید در آیه ۳۸ یس: شیخ طوسی استقرار خورشید را دورترین منزل آن در غروب دانسته است (طوسی، بی تا: ۴۵۹/۸) ماتریدی نیز آن را نزول روزانه خورشید در منازل خاص خود تفسیر کرده است (ماتریدی، ۱۴۲۶ ق: ۵۲۰/۸).

اعتبار عرف در تفسیر مصادیق آیات تشریحی: در مواردی که اصطلاح خاص قرآنی دارند، مانند، «اهل بیت» در قرآن: علامه طباطبایی آن را اسم خاص برای پیامبر، علی، فاطمه، حسن و حسین (ع) می‌داند، نه نزدیکان پیامبر (ص) در عرف عام (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۱۲/۱۶).

بلوغ در آیه ۶ نساء: شیخ طوسی آن را بلوغ شرعی دانسته است (طوسی، بی تا: ۱۱۶/۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۷/۳). فخر رازی «بلوغ نکاح» را همان «احتلام» در آیه ۵۹ نور تفسیر کرده است (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ۴۹۸/۹).

و مواردی که اصطلاح خاص قرآنی ندارند، مانند، «خوف» در آیه ۲۲۹ بقره: علامه طباطبایی آن را خوفی شناخته شده نزد عرف و عادت دانسته است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۳۴/۲). و «معروف» در آیات طلاق و نفقه، ابن عربی آن را مطابق عرف و عادت اجتماعی معنا کرده است (ابن عربی، ۱۴۰۸ ق: ۲۰۳/۱). فاضل نیز مقدار متاع طلاق را تابع عرف دانسته است (فاضل، ۱۳۶۵: ۲۴۸/۳-۲۴۹)؛ در نتیجه مفسران فریقین، در فهم مصادیق برخی آیات، عرف را مرجع قرار داده‌اند، اما در مواردی مانند معارف الهیاتی و آیات تکوینی، رجوع به عرف عام را نادرست دانسته و به تفسیر قرآن به قرآن یا ادله عقلی تمسک کرده‌اند.

د) شباهت‌ها و تفاوت‌ها

تحلیل دیدگاه‌های شیعه و اهل سنت در خصوص اعتبار عرف در تفسیر مصادیق آیات قرآن نشان دهنده تفاوت‌های اساسی و همچنین نقاط اشتراک میان این دو

مذهب است، گرچه هر دو به اهمیت عرف در فهم قرآن اذعان دارند، تفاوت‌های بنیادی در نحوه‌ی استفاده از آن و محدوده‌ی اعتبار آن در تفسیر مصادیق وجود دارد. **دیدگاه شیعه:** از منظر قرآن پژوهان شیعه، به‌ویژه علامه طباطبایی، عرف در فهم مراد جدی و مصادیق آیات نقشی ندارد. این دیدگاه بر این اصل تأکید دارد که بسیاری از مفاهیم قرآنی، به‌ویژه آن‌هایی که فراتر از حس و تجربه انسانی هستند (مانند مفاهیم الهیاتی و غیبی)، نیاز به تفسیر عمیق‌تری دارند که نمی‌توانند به‌صرف فهم عرفی تکیه کنند. به‌علاوه، آیات دارای اصطلاحات خاص نیز باید با مراجعه به متون دینی و روایی تفسیر شوند. در این راستا می‌توان به دودسته از مفاهیم اشاره نمود: مفاهیم محسوس و ملموس و مفاهیم فراحسی. درحالی‌که در مورد مفاهیم محسوس، ممکن است عرف در تبیین آن‌ها نقش داشته باشد، اما در موارد فراحسی، مانند مفاهیم الهی و غیبی، عرف نمی‌تواند به درک صحیحی دست یابد و باید از روش‌های تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر عقلی استفاده کرد، همچنین بسیاری از آیات دارای اصطلاحات خاص شرعی هستند که نیاز به تفسیر دقیق دارند و نمی‌توان به‌صرف فهم عرفی به آن‌ها دست یافت. این اصطلاحات در متن قرآن ممکن است معنای جدیدی پیدا کنند که با فهم عرفی متعارف متفاوت است.

دیدگاه اهل سنت: در مقابل، اهل سنت عرف را به‌عنوان یک معیار معتبر در فهم مصادیق آیات می‌دانند. آن‌ها بر این باورند که عرف صحیح می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای استنباط احکام و تطبیق آن‌ها بر مصادیق واقعی به کار رود. این دیدگاه به‌ویژه در مسائل فقهی و اجتماعی بارز است، جایی که فهم عرفی می‌تواند به تعیین مصادق‌های شرعی کمک کند. اهل سنت در مواردی که مفاهیم فراحسی وجود دارد، ممکن است به عرف مراجعه کنند، به شرطی که دلایل قوی‌تری وجود نداشته باشد که مانع از فهم عرفی شود. همچنین اهل سنت در مواردی که اصطلاح خاصی وجود ندارد، به فهم عرفی اعتماد می‌کنند و در صورت شک، معنای عرفی را مقدم می‌دانند.

نتیجه‌گیری

۱. عرف به‌عنوان ابزار و قرینه در فهم آیات قرآن در دو سطح مطرح است: مراد استعمالی و مفاهیم آیات، مراد جدی و حقیقت مصادیق آیات.
۲. اعتبار عرف در مراد استعمالی: با استناد به سیره عقلا، بنای شارع بر تکلم بر اساس محاوره عقلا و ویژگی‌های زبان عربی قرآن، عرف در حیطه مراد استعمالی و فهم مفاهیم واژه‌ها معتبر است و شامل تمام مفاهیم آیات می‌شود. به این ترتیب،

عرف در تبیین و روشن‌سازی ظهور الفاظ قرآن در تفسیر مورد تأیید اکثر مفسران شیعه و اهل سنت قرار دارد.

۳. اعتبار عرف در مراد جدی و مصادیق آیات: بزرگانی چون علامه طباطبایی و آیت‌الله معرفت اعتبار عرف در تشخیص مراد جدی را مورد خدشه قرار داده‌اند به دلایلی چون غیر محسوس بودن بسیاری از معارف قرآن، اصطلاحات ویژه قرآن. مفاهیم قرآن به دو بخش تقسیم می‌شود: تکوینی (حقیقی) و اعتباری (تشریحی). عرف در تبیین مفاهیم محسوس و در آیات بدون اصطلاح خاص قرآنی نقش روشن‌کننده دارد.

۴. تفاوت اهل سنت: اهل سنت بین مفاهیم تکوینی و تشریحی تفاوتی نمی‌بینند و عرف را در تفسیر مصادیق معتبر می‌دانند، مگر اینکه دلیل قوی عقلی یا نقلی وجود داشته باشد که مانع از فهم عرفی شود.

۵. سطح معنای قرآن: سطح معنای ابتدایی قرآن مبتنی بر لغت و عرف است که برای عموم قابل فهم است؛ اما برای آیات مختلف (اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، فقهی) باید بررسی خاصی انجام شود. در صورتی که آیه به مفهومی فراتر از سطح عرف اشاره داشته باشد، باید از معارف قرآن، عقل، روایات و علوم قطعی برای تبیین آن استفاده کرد. در اهل سنت، در صورت وجود دلیل قطعی نقلی یا عقلی، آن را مقدم می‌دارند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

*قرآن کریم

- ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۸): «جمهرة اللغة». بیروت: دار العلم للملایین.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ ق): «معجم مقاییس اللغة». قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قیم (۱۹۵۵): «اعلام الموقعین من رب العالمین». تحقیق: محمد محی الدین عبدالحمید، قاهره: المکتبه التجاریه، چاپ اول.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق): «لسان العرب». بیروت: دار صادر، چاپ سوم.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ ق): «تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور». بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۸ ق): «احکام القرآن (ابن عربی)». ۴ جلد. لبنان - بیروت: دار الجیل، چاپ اول.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ ق): «تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)». ۹ جلد. لبنان - بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.
- اردبیلی، احمد (۱۴۰۳ ق): «مجمع الفائده والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان». قم: جامعه مدرسین.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ ق): «تهذیب اللغة». بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اسلامی، رضا (۱۳۸۷): «قواعد کلی استنباط (ترجمه و شرح الحلقة الأولى)». قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز انتشارات.
- بابایی، علی اکبر و دیگران (۱۳۹۷): «روش شناسی تفسیر قرآن». قم: سمت.
- بلاغی، محمدجواد (بی تا). «آء الرحمن فی تفسیر القرآن». تحقیق: بنیاد بعثت، واحد تحقیقات اسلامی. قم: وجدانی.
- تقوی اشتهاردی، حسین (۱۴۱۸ ق): «تنقیح الاصول». تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
- جصاص، احمد بن علی (۱۴۰۵ ق): «احکام القرآن (جصاص)». تحقیق: قمحاوی، محمد صادق. لبنان - بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ ق): «الصحاح». بیروت: دار العلم للملایین.
- الحامی، محمود صالح المحمود العلوانی (۲۰۱۶): «العرف و اثره فی الشریعه الاسلامیه و القانون الوضعی دراسه مقارنه». بیروت: منشورات الحلبي القانونیه.
- خازن، علی بن محمد (۱۴۱۵ ق): «تفسیر الخازن المسمی لباب التأویل فی معانی التنزیل». ۴ جلد. لبنان - بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.
- خمینی، سید روح الله (۱۴۱۰ ق): «الرسائل». قم: اسماعیلیان.
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۲۲ ق): «مصباح الاصول (طبع موسسه احیاء آثار السید الخوئی)». قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- خوئی، سید ابو القاسم (بی تا): «البيان فی تفسیر القرآن». ۱ جلد. قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق): «مفردات ألفاظ القرآن». بیروت: دار القلم.
- زرقاء، مصطفی احمد (۱۹۶۱ م): «الفقه الإسلامی فی ثوبه الجدید». دمشق: مطبعة جامعة دمشق.
- زرکشی، محمد بن بهادر (۱۴۱۰): «البرهان فی علوم القرآن». لبنان - بیروت: دارالمعرفه.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۸۷): «الموجز فی أصول الفقه». قم: موسسه الامام الصادق (ع).
- سبحانی، جعفر (۱۴۱۹ ق): «مصادر الفقه الإسلامی و منابعه». لبنان - بیروت: دار الاضواء.
- السرخسی، محمد بن أحمد بن أبی سهل (۱۴۱۴ ق): «المبسوط». بیروت: دار المعرفة.
- شنقیطی، محمد امین (۱۴۲۷ ق): «أضواء البيان فی إيضاح القرآن بالقرآن». لبنان - بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- صدر، سید محمد باقر (۱۴۳۴ ق): «موسوعة الإمام الشهيد السيد محمد باقر الصدر قدس سره». قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر، دار الصدر.

- صدر، محمدباقر (۱۴۱۷ ق): «بحوث فی علم الأصول». تحقیق: هاشمی شاهرودی، محمود. قم: مؤسسه دایرة معارف الفقه الاسلامی.
- طباطبایی، سیدمحمد حسین (بی تا): «حاشیه الکفایه». ایران - قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
- طباطبایی، سیدمحمد حسین (۱۳۹۰ ق): «المیزان فی تفسیر القرآن». بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۸۷): «اصول فلسفه و روش رئالیسم». قم: بوستان کتاب.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن». مصحح: یزدی طباطبایی، فضل الله، رسولی، هاشم. تهران: ناصر خسرو.
- طبرسی، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق): «جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)». ۳۰ جلد. لبنان - بیروت: دار المعرفة، چاپ اول.
- طنطاوی، محمد سید (۱۹۹۷ م): «التفسیر الوسیط للقرآن الکریم». ۱۵ جلد. مصر - قاهره: نهضة مصر، چاپ اول.
- فاضل جواد، جواد بن سعید (۱۳۶۵): «مسالك الأفهام إلى آیات الأحكام». ۴ جلد. ایران - تهران: مرتضوی، چاپ دوم.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق): «التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)». لبنان - بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق): «کتاب العین». قم: نشر هجرت، چاپ دوم.
- فیض نسب، عباس (۱۴۲۶ ق): «آیات الاحکام (قیسات من تراث الامام الخمینی (س))». ایران - تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ اول.
- ماتریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶ ق): «تأویلات أهل السنة (تفسیر الماتریدی)». ۱۰ جلد. لبنان - بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۲۹ ق): «التفسیر الأثری الجامع». ۶ جلد. قم - ایران: موسسه فرهنگي انتشاراتی التمهید، چاپ اول.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۸ ق): «التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب». مشهد مقدس - ایران: الجامعة الرضویة للعلوم الإسلامیة.
- نائینی، محمدحسین (۱۳۷۶): «فوائد الاصول». قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

سایت‌ها:

۱. ابن عابدین (افندی)، سید محمدامین (بی تا): «مجموعه رسائل». نسخه الکترونیکی. در دسترس از: <https://noorlib.ir/book/view/65039?viewType=html>
۲. المیس، خلیل محیی الدین (بی تا): «مقاله العرف». مجمع الفقه الإسلامی، المكتبة الشاملة الحديثة. در دسترس از: <https://al-maktaba.org/book/8356/10955#p11>

References

- The Holy Qur'an
- Ibn Durayd, Muhammad ibn Hasan (1988): "Jamharat al-Lughah", Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin.
- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris (1404 AH): "Mu'jam Maqayis al-Lughah", Qom: Maktabat al-'Ilam al-Islami.
- Ibn al-Qayyim (1955): "I'lam al-Muwaqqi'in 'an Rabb al-'Alamin", edited by: Muhammad Muhyi al-Din 'Abd al-Hamid, Cairo: Al-Maktabah al-Tijariyyah, 1st ed.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1414 AH): "Lisan al-'Arab", Beirut: Dar Sadir, 3rd ed.
- Ibn 'Ashur, Muhammad Tahir (1420 AH): "Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir al-Ma'ruf bi Tafsir Ibn 'Ashur", Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi.
- Ibn 'Arabi, Muhammad ibn 'Abdullah (1408 AH): "Ahkam al-Qur'an (Ibn 'Arabi)", 4 vols., Lebanon-Beirut: Dar al-Jil, 1st ed.
- Ibn Kathir, Isma'il ibn 'Umar (1419 AH): "Tafsir al-Qur'an al-'Azim (Ibn Kathir)", 9 vols., Lebanon-Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshurat Muhammad 'Ali Baydun, 1st ed.
- Ardabili, Ahmad (1403 AH): "Majma' al-Fa'idah wa al-Burhan fi Sharh Irshad al-Azhhan", Qom: Jame'at al-Mudarrisin.
- Azhari, Muhammad ibn Ahmad (1421 AH): "Tahdhib al-Lughah", Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Islami, Rida (1387): "Qawa'id-e Kulli-ye Istinbat (Tarjumah wa Sharh al-Halqah al-Ula)", Qom: Daftar-e Tablighat-e Islami-ye Hoze-ye 'Elmiyyeh Qom, Markaz-e Intisharat.
- Babayi, 'Ali Akbar et al. (1397): "Rosh-shenasi-ye Tafsir-e Qur'an", Qom: Samt.
- Balaghi, Muhammad Jawad (n.d.): "Ala' al-Rahman fi Tafsir al-Qur'an", edited by: Bunyad-e Ba'that, Vahed-e Tahqiqat-e Islami, Qom: Wijdani.
- Taqavi Ishtehardi, Husayn (1418 AH): "Tanqih al-Usul", Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim wa Nashr-e Asar-e Imam Khomeini, 1st ed.
- Jassas, Ahmad ibn 'Ali (1405 AH): "Ahkam al-Qur'an (al-Jassas)", edited by: Muhammad Sadq Qamhawi, Lebanon-Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Jawhari, Isma'il ibn Hammad (1376 AH): "Al-Sahah", Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin.
- Al-Hami, Mahmud Salih al-Mahmud al-'Alwani (2016 AD): "Al-'Urf wa Atharuhu fi al-Shari'ah al-Islamiyyah wa al-Qanun al-Wad'i: Dirasah Muqaranah", Beirut: Manshurat al-Halabi al-Qanuniyyah.
- Khazin, 'Ali ibn Muhammad (1415 AH): "Tafsir al-Khazin al-Musamma Lubab al-Ta'wil fi Ma'ani al-Tanzil", 4 vols., Lebanon-Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshurat Muhammad 'Ali Baydun, 1st ed.
- Khomeini, Sayyid Ruhullah (1410 AH): "Al-Rasa'il", Qom: Isma'iliyan.
- Khoei, Abu al-Qasim (1422 AH): "Misbah al-Usul (Tab' Mu'assasat Ihya' Athar al-Sayyid al-Khoei)", Qom: Mu'assasat Ihya' Athar al-Imam al-Khoei.
- Khoei, Sayyid Abu al-Qasim (n.d.): "Al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", 1 vol., Qom: Mu'assasat Ihya' Athar al-Imam al-Khoei.
- Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1412 AH): "Mufradat Alfaz al-Qur'an", Beirut: Dar al-Qalam.
- Zarqa', Mustafa Ahmad (1961 AD): "Al-Fiqh al-Islami fi Thawbih al-Jadid", Damascus: Matba'at Jami'at Dimashq.
- Zarkashi, Muhammad ibn Bahadur (1410): "Al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an", Lebanon-Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Subhani Tabrizi, Ja'far (1387): "Al-Mujaz fi Usul al-Fiqh", Qom: Mu'assasat al-

- Imam al-Sadiq (AS).
 Subhani, Ja'far (1419 AH): "Masaadir al-Fiqh al-Islami wa Manabi'uh", Lebanon-Beirut: Dar al-Adwa'.
- Al-Sarakhsi, Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Sahl (1414 AH): "Al-Mabsut", Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Shinqiti, Muhammad Amin (1427 AH): "Adwa' al-Bayan fi Idah al-Qur'an bi al-Qur'an", Lebanon-Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshurat Muhammad 'Ali Baydun.
- Sadr, Sayyid Muhammad Baqir (1434 AH): "Mawsu'at al-Imam al-Shahid al-Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr Qaddas Sirruh", Qom: Pazhuheshgah-e 'Elmi-ye Takhasosi-ye Shahid Sadr, Dar al-Sadr.
- Sadr, Muhammad Baqir (1417 AH): "Buhuth fi 'Ilm al-Usul", edited by: Mahmud Hashimi Shahroudi, Qom: Mu'assasat Da'irat al-Ma'arif al-Fiqh al-Islami.
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (n.d.): "Hashiyat al-Kifayah", Iran-Qom: Bunyad-e 'Elmi wa Fikri-ye 'Allamah Tabataba'i.
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (1390 AH): "Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an", Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at.
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (1387): "Usul-e Falsafeh wa Rosh-e Realism", Qom: Busfan-e Ketab.
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1372): "Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an", verified by: Fadlullah Yazdi Tabataba'i, Hashem Rasuli, Tehran: Naser Khosrow.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1412 AH): "Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an (Tafsir al-Tabari)", 30 vols., Lebanon-Beirut: Dar al-Ma'rifah, 1st ed.
- Tantawi, Muhammad Sayyid (1997 AD): "Al-Tafsir al-Wasit lil-Qur'an al-Karim", 15 vols., Egypt-Cairo: Nahdat Misr, 1st ed.
- Fadil Jawad, Jawad ibn Sa'id (1365): "Masalik al-Afham ila Ayat al-Ahkam", 4 vols., Iran-Tehran: Murtada'i, 2nd ed.
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn 'Umar (1420 AH): "Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)", Lebanon-Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1409 AH): "Kitab al-'Ayn", Qom: Nashr-e Hijrat, 2nd ed.
- Faydh-Nasab, 'Abbas (1426 AH): "Ayat al-Ahkam (Qabasat min Turath al-Imam al-Khomeini [RA])", Iran-Tehran: Mu'assasah-ye Tanzim wa Nashr-e Asar-e Imam Khomeini (RA), 1st ed.
- Maturidi, Muhammad ibn Muhammad (1426 AH): "Ta'wilat Ahl al-Sunnah (Tafsir al-Maturidi)", 10 vols., Lebanon-Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, Manshurat Muhammad 'Ali Baydun, 1st ed.
- Ma'rifat, Muhammad Hadi (1429 AH): "Al-Tafsir al-Athari al-Jami'", 6 vols., Qom-Iran: Mu'assasat-e Farhangi-ye Intisharat-e Al-Tamhid, 1st ed.
- Ma'rifat, Muhammad Hadi (1418 AH): "Al-Tafsir wa al-Mufasssirun fi Thawbih al-Qashib", Mashhad al-Muqaddas-Iran: Al-Jami'ah al-Ridawiyyah lil-'Ulum al-Islamiyyah.
- Na'ini, Muhammad Husayn (1376): "Fawa'id al-Usul", Qom: Jame'at al-Mudarrisin-e Hoze-ye 'Elmiyyeh Qom.

Websites:

- Ibn 'Abidin (al-Afandi), Sayyid Muhammad Amin (n.d.): "Majmu'at al-Rasa'il", electronic version. Available at: <https://noorlib.ir/book/view/65039?viewType=html>
- Al-Mayth, Khalil Muhyi al-Din (n.d.): "Maqalat al-'Urf", Majma' al-Fiqh al-Islami, Al-Maktabah al-Shamilah al-Hadithah. Available at: <https://al-maktaba.org/book/8356/10955#p11>